

Pedagogical Contexts 2021, No. 1(16)
www.kontekstypedagogiczne.pl
ISSN 2300-6471, e-ISSN 2720-0000
pp. 197–217
<https://doi.org/10.19265/kp.2021.1.16.315>

ARTYKUŁ PRZEGLĄDOWY

Otrzymano:
20.05.2021

Zaakceptowano:
22.06.2021

Marcin Bełza

Uniwersytet Śląski

<https://orcid.org/0000-0003-2598-4731>

klaraabelza@gmail.com

WIZERUNEK OSOBY Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ W KULTURZE FILMOWEJ

THE IMAGE OF A DISABLED PERSON IN MOVIE CULTURE

Słowa kluczowe:
osoba z niepełno-
sprawnością, sztuka
filmowa, dehumanizacja, koncepcja
waloryzacji ról, self-
-advokatura

Keywords:
person with dis-
ability, movie culture,
dehumanization, the
concept of role valori-
zation, self-advocacy

Streszczenie: Niniejszy artykuł traktuje o wizerunku osób z niepełnosprawnościami w kulturze filmowej. Skupiono się wokół problematyki, która wprawdzie jest coraz bardziej powszechna, jednak warto się przyjrzeć temu, czy powszechność obecności osób z niepełnosprawnościami niesie ze sobą prawdziwy ich obraz. Osłą rozważań uczyniono kategorii dehumanizacji, waloryzacji roli społecznej i self-advokatury, które w odniesieniu do obrazu osób z niepełnosprawnościami przedstawianego w filmach, w znacznej części nagrodzonych Oscarami, opisują ewolucję tego obrazu.

Summary: The article discusses the image of disabled people in movie culture. The focus is on the problem of disability. Although becoming more and more common, it is worth being researched no matter whether the universality of the presence of disabled people shows their true picture. The categories of dehumanization, the concept of role valorization and self-advocacy were used as the basis for considerations, which, in relation to the image of disabled people presented for the majority of Oscar-winning films, describe the evolution of this image.

Wprowadzenie

Na całym świecie żyje ponad miliard osób z niepełnosprawnościami, co stanowi 15% ogółu populacji. Z roku na rok zwiększa się częstość występowania niepełnosprawności, co jest skutkiem starzenia się społeczeństw, a także globalnego wzrostu chorób przewlekłych. Problem niepełnosprawności dotyczy nie tylko tej mniejszości, ale stanowi kontekst ogólnospołeczny, gdyż każdy może doświadczyć pogorszenia stanu zdrowia i stać się osobą z niepełnosprawnością (por. „Niepełnosprawność – Zagadnienia, Problemy, Rozwiązania” 2013, 1(6)). Wiedza o potrzebach przekłada się na starania o zabezpieczenie interesów tej znaczącej mniejszości społecznej w polityce zarówno światowych organizacji, takich jak: Organizacja Narodów Zjednoczonych (konwencja o osobach niepełnosprawnych z 2006 roku), World Health Assembly (programy dla tej mniejszości) czy Unia Europejska (dyrektywy), jak i rządów oraz organizacji pozarządowych w poszczególnych krajach. Wszystkie z wymienionych organizacji w każdym kolejnym wydanym przez siebie dokumencie coraz bardziej szczegółowo starają się sprostać zaspokajaniu zróżnicowanych potrzeb, żeby ułatwić osobom z niepełnosprawnościami pełne uczestnictwo w życiu społecznym. Działania podejmowane przez te organizacje są niezwykle ważne, lecz aby osoby z niepełnosprawnościami mogły poczuć się pełnoprawnymi członkami społeczeństwa, równie znacząca jest świadomość i akceptacja społeczna. Istotne jest, czy oprócz ułatwień i pomocy otrzymywanej od instytucji państwowych i pozarządowych osoby niepełnosprawne są akceptowane przez ogół społeczeństwa. Czy są traktowane jako równe, pomimo występowania u nich pewnych ograniczeń, czy wręcz przeciwnie – są wykluczane i dyskryminowane.

Celem niniejszego artykułu jest znalezienie odpowiedzi na pytanie, jaki obraz osób z niepełnosprawnościami jest prezentowany w kinematografii, stanowiącej ważne narzędzie kształtujące współczesną kulturę. Rozważania będą dotyczyły tego, czy obraz osób z niepełnosprawnościami, który wyłania się z filmów, jest prawdziwy i pełny, czy wręcz przeciwnie – nadal niepełny, przez co w pewien sposób zafałszowany i umacniający istniejące stereotypy¹. Ponadto zostanie podjęta próba odpowiedzi na pytania: Czy obraz osób z niepełnosprawnościami przedstawiany we współczesnych filmach jest odzwierciedleniem aktualnej

¹ Stereotyp w ujęciu psychologiczno-socjologicznym w rozumieniu zaproponowanym przez E. Aronsona: „stereotyp jest generalizacją odnoszącą się do grupy, w ramach której identyczne charakterystyki zostają przypisane wszystkim bez wyjątku jej członkom, niezależnie od rzeczywistych różnic między nimi” (Aronson, Wilson i Akert, 1997, s. 543).

wiedzy na temat niepełnosprawności? Czy odzwierciedla aktualnie proponowane przez specjalistów podejścia do niepełnosprawności? Czy problematyka niepełnosprawności przedstawiana jest wyłącznie z perspektywy osób pełnosprawnych jako tych, które muszą się opiekować osobami z niepełnosprawnościami, czy jest również obecny punkt widzenia samych osób z niepełnosprawnościami, jako głównych aktorów tej grupy, zgodnie z założeniami teorii self-advokatury. Stawiam tezę, że obraz osób z niepełnosprawnościami w filmach pełnometrażowych odzwierciedla tendencje zmian zarówno w perspektywie naukowej (konceptje niepełnosprawności), jak i perspektywie społecznego funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami, osadzając poszczególne okresy filmów o osobach z niepełnosprawnościami w koncepcjach dehumanizacji, waloryzacji ról oraz self-advokatury.

Definicja zagadnień

Nie należy nikogo przekonywać, że pojęcie „niepełnosprawność” nie jest jednoznaczne; zarówno w literaturze przedmiotu, jak i licznych przepisach prawnych można spotkać różne podejścia do tego zagadnienia. Odpowiednia definicja jest niezwykle ważna, gdyż jeden stygmatyzujący zwrot lub obciążające słowo może obarczyć człowieka niechcianym wizerunkiem na całe życie (Krause, 2009). Można powiedzieć, że proces definiowania „niepełnosprawności” jest multidyscyplinarny, a swój wkład włożyli w niego przedstawiciele medycyny, socjologii, psychologii, pedagogiki oraz nauk prawnych. Na potrzeby niniejszego artykułu posłużę się definicją w ujęciu socjologicznym, mówiącą, że niepełnosprawność wiąże się z przynależnością do grupy ludzi, którzy nie mogą się angażować w uznawane za normalne aktywności z powodu swoich nienormalnych ciał albo intelektualnego deficytu czy niezdolności (*incapacity*), dodatkowo można uznać, że jest to pewnego rodzaju społeczna opresja, uniesprawnianie (*disabilism*) i można ją zaliczyć do tej samej kategorii zjawisk co seksizm, rasizm, homofobia, transfobia i inne praktyki dyskryminacyjne. Ta społeczna i kulturowa opresja wynika najczęściej z postrzegania niepełnosprawności jako terytorium zarezerwowanego wyłącznie dla ekspertów (C. Thomas, za: Rzeźnicka-Krupa, 2019, s. 14). Obserwacja niepełnosprawności przez pryzmat „kulturowego patrzenia” umożliwi nam zbadanie jej we współczesnych dyskursach kształtujących nie tylko całe społeczeństwa, lecz także małe, lokalne społeczności. Pozwala przeanalizować społeczny wymiar praktyk dyskryminacji i wykluczania, a ponadto umożliwi sięganie do

głębszych struktur oraz znaczeń tworzących określone warunki i możliwości funkcjonowania wspólnoty (Rzeźnicka-Krupa, 2019, s. 15). Takie podejście daje nam możliwość demaskowania występowania ucisku tam, gdzie w oczywisty sposób nie jest widoczny. Jednym z elementów kształtujących kulturę społeczeństwa, której część stanowią osoby z niepełnosprawnościami, są media. Zatem w dalszej kolejności scharakteryzują zarówno pojęcie kultury, jak i mediów, a dokładniej filmu, którego dotyczą dalsze analizy empiryczne.

Aby lepiej zrozumieć omawianą problematykę, należy również wyjaśnić znaczenie terminu „kultura”, a także określić, jaką rolę względem niej odgrywa filmografia. „Kultura” jest słowem, które często słyszymy w języku codziennym, ale co ono dokładnie oznacza? Jedno z podejść mówi o tym, że kultura jest tym, w jaki sposób doświadczamy życia codziennego i społeczeństwa. Mówi o typowych zachowaniach naszych współdomowników oraz szerszej społeczności, o tym, jakie są nasze zwyczaje, wierzenia, rytuały oraz jakie role powinny pełnić poszczególne jednostki. Melville Herskovits twierdzi, że „[w] kulturze występują pewne prawidłowości, które pozwalają ją analizować metodami naukowymi. Jest instrumentem przystosowania ludzi do całokształtu otoczenia oraz zdobycia środków w celu wyrażenia ich twórczej ekspresji” (Herskovits, 1948, s. 625, za: Borowska-Beszta, 2012, s. 66). Z kolei Clyde Kluckhohn pisze: „na kulturę składają się wszystkie wzory sposobów myślenia, odczuwania i reagowania, nabyte i przekazywane głównie przez symbole, stanowiące wraz z ich wcieleńniami w wytworach ludzkich znamienne osiągnięcia grup ludzkich: zasadniczy trzon kultury stanowią tradycyjne (tzn. historyczne, narosłe i wyselekcjonowane) idee, a szczególnie związane z nimi wartości” (Kluckhohn, 1957, s. 32, za: Borowska-Beszta, 2012, s. 66). Analizując problem niepełnosprawności w kontekście kultury, warto również spojrzeć z punktu widzenia socjologicznego, kultura jest bowiem jedną z najważniejszych koncepcji socjologii. Według socjologów kultura odgrywa fundamentalną rolę w życiu społecznym, jest istotna dla kształtowania relacji społecznych, dbania o porządek społeczny, ale i kwestionowania go, kształtowania wizji sensu świata i naszego w nim miejsca oraz naszych codziennych działań i doświadczeń w społeczeństwie. Kultura z socjologicznego punktu widzenia tworzy ład społeczny. Porządek społeczny odnosi się do stabilności społeczeństwa opartego na układzie zbiorowym, do reguł i norm, które pozwalają nam współpracować, funkcjonować jako społeczeństwo i żyć razem (najlepiej) w pokoju i harmonii, co jest niezwykle istotne w przypadku analizy grup wykluczanych. Socjologia widzi zarówno dobre, jak i złe strony porządku społecznego. Oczywiście nie istnieje jedna

kultura dla całej ludności zamieszkującej Ziemię, jest ona zróżnicowana u każdej narodowości, ponieważ na proces ich wykształcania się wpływ miały inne czynniki. Nieodłącznym elementem kultury od początku XX wieku jest film, pokazujący narracje, postacie i sytuacje, które możemy rozpoznać. W filmach mogą zostać ukazane postaci przechodzące przez coś, czego sami doświadczamy, lub coś, z czym dopiero będziemy musieli się zmierzyć. Z drugiej strony filmy mogą pokazywać osoby i problemy, które nas bezpośrednio nie dotyczą i na temat których mamy wiedzę powierzchowną, ale dzięki odpowiedniemu przedstawieniu możemy coś poznać i zrozumieć. W jeszcze szerszej perspektywie fabuła prezentowanej opowieści przypominać może kulturę, którą znamy, czyli bieżące wydarzenia społeczne, takie jak wojna, bieda, niepełnosprawność, rasizm czy nierówności wynikające z płci. Filmy zaklasyfikowane do segmentu „współczesne” w naturalny sposób powinny omawiać zagadnienia istotne z punktu widzenia współczesnej kultury. Wynika z tego również to, że jeśli film opowiada współczesne problemy, które dotyczą ludzkość, nie musi odnosić się tylko do jednej kultury, ale może poruszać problemy uniwersalne dla wielu kultur. Film nie jest trwale związany z kulturą, gdyż kultury są płynne i ulegają mniejszym lub większym zmianom w perspektywie czasu, ujawniając nowe trendy. Zdarza się również, że ramach jednej kultury istnieją subkultury, do których zobrazowania filmy mogą być wykorzystywane. Współzależności pomiędzy filmem a kulturą są skomplikowane i dynamiczne. Można zauważyć, że kinematografia ma wpływ na konsumującą ją kulturę masową, ale również jest jej integralną częścią, czyli jej wytworem, a nawet odzwierciedleniem i pewnego rodzaju lustrem postaw, przekonań i obaw społecznych. Taką sytuację możemy zaobserwować w amerykańskich filmach głównego nurtu z lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku, które odzwierciedlały konserwatyzm panujący na ówczesnych arenach społeczno-politycznych. W latach sześćdziesiątych w kontrze do tych instytucji rozpoczął się ruch kultury młodzieżowej, co znalazło odzwierciedlenie w obrazach przedstawianych w filmach. Filmy nie tylko odzwierciedlają niepokoje, przekonania i wartości kultur, które je tworzą, lecz także są ważnym czynnikiem mającym wpływ na utrwalanie tych przekonań. Ów wpływ może być banalny, jak w przypadku trendów w modzie lub figur retorycznych, ale też bardzo głęboki i prowadzący do reform społecznych, politycznych lub ukształtowania się ideologii, ponadto może mieć wpływ na zmianę postrzegania pewnych grup społecznych.

Wizerunek osób z niepełnosprawnościami w kulturze filmowej – analiza wybranych filmów

Analiza problemu badawczego została oparta na metodologii badań jakościowych, które koncentrują się na głębszej analizie danego zjawiska. W badaniach jakościowych główny nacisk położony jest na to, aby za pomocą specjalnych technik badawczych lepiej i dokładniej zrozumieć analizowany problem. Zaletami tej formy badań są dostarczenie nowych informacji o badanym problemie, pogłębienie istniejącej wiedzy o nim, a także lepsze zrozumienie mechanizmów działania analizowanych zagadnień. Badania jakościowe dążą do do obiektywizacji uzyskanych wyników, ale stanowią również subiektywną ocenę badacza i są konstruowane pod wpływem wcześniej zdobytej wiedzy i jego doświadczeń. Takie stanowisko w analizie dyskursu prezentuje Teun van Dijk, który podkreśla, że metodologiczne nieskrępowanie wynika ze swobody w doborze tematów, które z kolei wymagają indywidualnego doboru środków analizy. Sposób prowadzenia badań jest więc uzależniony od ich tematu oraz wiedzy i doświadczenia badacza (van Dijk, 2003). Dobór próby w wykorzystanej na potrzeby niniejszego artykułu technice analizy dyskursu wizualnego opiera się na następujących założeniach:

1. Do analizy wykorzystano filmy pełnometrażowe.
2. Wybór filmów uzależniony był od ich dostępności na witrynach internetowych, do których badacz miał dostęp w czasie prowadzenia badań, co było warunkiem przeprowadzenia analizy.
3. Filmy zostały podzielone na trzy okresy i do każdego z nich została przypisana jedna koncepcja dotycząca niepełnosprawności korespondująca ze sposobem prezentacji wizerunku osób niepełnosprawnych w tych filmach.

Pierwszy z okresów datuje się od lat 40. do lat 80. XX wieku – to czas, w którym unikano tworzenia filmów poruszających problematykę niepełnosprawności bądź dehumanizacji osób z niepełnosprawnościami. W trakcie badań udało się przeanalizować znaczną część filmów należących do tego okresu. Drugi okres obejmuje filmy powstałe na przełomie XX i XXI wieku, kiedy znacząca była rola koncepcji waloryzacji roli społecznej. W tym okresie, ze względu na liczbę filmów przekraczającą możliwości analizy w artykule, zostały tylko omówione te, które otrzymały nagrodę Oscara. Trzeci okres obejmuje nową falę filmów o niepełnosprawności, która jest w trakcie rozwoju zgodnie z założeniami koncepcji self-adwokatury. Aby jak najdokładniej ukazać związek

koncepcji self-adwokatury z trzecim okresem filmów, wybrano jeden film najbardziej obrazujący jej założenia. Ponadto przeanalizowano wypowiedzi osób z niepełnosprawnościami poruszające problematykę, o której mówi ten film, odzwierciedlając w ten sposób ich faktyczne zaangażowanie w dbanie o swoje sprawy.

Okres I – pierwsze filmy z niepełnosprawnymi bohaterami

W pierwszym analizowanym okresie powstała niewielka liczba filmów o niepełnosprawności. Część z nich, jak np. *To wspaniałe życie* (*It's a Wonderful Life*) z 1946 roku i *Duma Jankeśów* (*The Pride of the Yankees*) z 1942 roku, co prawda zawiera motyw niepełnosprawności, gdyż w obu z nich główni bohaterowie byli niesłyszący na jedno ucho, jednak niepełnosprawność ta nie była na tyle zauważalna, aby bohater nie mógł pełnić „normalnej” roli społecznej. Rodzaj i stopień przedstawionej niepełnosprawności pozbawiają widza możliwości zaobserwowania realnego stosunku ówczesnego społeczeństwa do osób z niepełnosprawnościami i problemów z tym związanych.

W filmie *Najlepsze lata naszego życia* (*The Best Years of Our Lives*) Williama Wylera z 1946 roku jedną z głównych postaci jest żołnierz wracający do domu z wojny, na której w wyniku obrażeń stracił obie ręce. Znamienne jest początkowa reakcja członków rodziny, gdy widzą bohatera w takim stanie po raz pierwszy i matka nie może oderwać wzroku od jego kikutów, a jej twarz zalana jest łzami. Ukazuje to dramat i problem rodziny. Syn już nie jest taki, jak był, stał się osobą z niepełnosprawnością, nienormalną, obcą². Najbliżsi okazują nadmierną troskę w stosunku do bohatera, co wywołuje u niego złość, gdyż odbiera to jako litość. Obraz, jaki się wyłania z tego filmu, przedstawia zgorzkniałą, osobę z niepełnosprawnością, uzależnioną od pomocy otoczenia, która jednak usilnie próbuje odrzucić tę pomoc i udowodnić, że jest samowystarczalna i niezależna. Oznacza to powielenie stereotypu i powszechnego postrzegania osób z niepełnosprawnościami jako postaci tragicznych, których trzeba żałować, oraz że życie z osobą z niepełnosprawnością jest życiem w ciągłym smutku i agonii, a pełnosprawni są zobowiązani do bezustannej pomocy. Ponadto osoby z niepełnosprawnością i ich rodziny są idealnym obiektem

² Obcy w rozumieniu nawiązującym do procesów infrahumanizacji osób z niepełnosprawnościami jako sposobu wyjaśnienia źródeł i mechanizmów kategoryzowania osób jako „swoich” i „obcych” (Leynens i in., 2000, za: Belza, 2016).

miłosierdzia, powinny zabiegać o życzliwość i hojność reszty społeczności lokalnej. Oczywiście ten błędny obraz bardziej przypomina przekazywane przez wieki negatywne wyobrażenia o niepełnosprawności i jest daleki od współczesnych koncepcji.

Kolejny film, który należy zaliczyć do omawianego okresu, to *Człowiek słoni* (*The Elephant Man*) Davida Lyncha z 1980 roku. To oparta na faktach historia Josepha Merricka, który cierpiał na niezwykle rzadką chorobę deformującą ciało. Główny bohater ze względu na swoją niepełnosprawność jest „kimś naznaczonym i niepełnowartościowym” (Goffman, 2005, s. 217) dla społeczeństwa. W starożytności i średniowieczu często jedyną funkcją społeczną, jaką mogły pełnić osoby ze zdeformowanymi ciałami, było zabawianie ludzi w cyrkach lub praca jako niewolnicy. Taki właśnie los wiódł bohater, dopóki nie został uratowany przez lekarza, który dał mu schronienie w szpitalu oraz starał się go leczyć i socjalizować. Można jednak zauważyć, że wówczas stał się po prostu wspanialszą i bardziej akceptowalną formą dziwaczego zauroczenia z niezbywalnym piętnem (Goffman, 2007). Film przedstawia obraz osoby z niepełnosprawnością jako uzależnionej od osób pełnosprawnych, która wymaga odizolowania od reszty społeczeństwa i nie jest w stanie pełnić wartościowych ról społecznych.

Nagrodzony Oscarem film *Cudotwórczyni* (*The Miracle Worker*) z 1962 roku przedstawia dzieciństwo Helen Keller. Wspaniale odzwierciedla ówczesne problemy, z jakimi musiały sobie radzić rodziny wychowujące dziecko z niepełnosprawnością, oraz brak odpowiedniego wsparcia ze strony specjalnie do tego powołanych instytucji. Oczywiście wynikało to z niewystarczającej liczby specjalistycznych placówek oraz braku systemu, który pozwoliłby na wczesnym etapie zareagować i udzielić wsparcia. Brak ogólnej społecznej świadomości, a przede wszystkim jakiegokolwiek wiedzy rodziny o postępowaniu z dzieckiem posiadającym tego typu niepełnosprawność doprowadziły do odhumanizowania głównej bohaterki przez znaczną część jej dzieciństwa i zmusiły ją do życia w całkowitej izolacji społecznej. Została osadzona w roli „osoby chorej”, przez co jej pozytywne myślenie o sobie zostało bardzo ograniczone (C. Barnes i M. Mercer, za: Bęza, Gajdzica i Prysak, 2017, s. 19). Na szczęście dzięki znalezieniu odpowiedniej nauczycielki bohaterka została również osadzona w roli ucznia z niepełnosprawnością (Gajdzica, 2011, s. 118), która okazała się dla niej odpowiednia. Film ten, biorąc pod uwagę okres, w którym powstał, jest odkrywczy i bardzo wartościowy ze względu na uświadamianie społeczeństwa o edukacji dzieci z niepełnosprawnościami. Pokazano w nim

koncepcję widzenia niewidzialnego świata, a także wyzwanie, jakim jest umożliwienie komuś zobaczenia go. Widz dowiaduje się również, że izolacja dzieci z niepełnosprawnościami to złe i krzywdzące rozwiązanie, a odpowiednia nauka wykorzystująca stymulację sensoryczną przynosi efekty i umożliwia wartościowe życie.

Warty zauważenia jest również film *Motyle są wolne* (*Butterflies Are Free*) z 1972 roku. W łatwy i przystępny sposób opowiada on historię niewidomego bohatera, który nie tylko mieszka samodzielnie, lecz także udaje mu się wypełniać inne role społeczne i wchodzić w „normalne” interakcje międzyludzkie. Mimo że forma filmu jest lekka, z powodzeniem można zobaczyć w nim odzwierciedlenie koncepcji waloryzacji roli społecznej. Widzimy, że stworzenie osobie z niepełnosprawnością odpowiednich warunków pozwala jej wieść normalne, wartościowe życie, niewiele różniące się od życia osób pełnosprawnych.

Obrazy przedstawione w omawianym powyżej okresie odzwierciedlają ówczesne zróżnicowanie zarówno istniejących koncepcji naukowych na temat niepełnosprawności, jak i stosunku społeczeństwa do osób z niepełnosprawnościami. Z jednej strony widzimy zafałszowany obraz osób z niepełnosprawnościami poprzez ukrywanie ich niepełnosprawności i wynikających z nich trudności, z którymi osoby te muszą sobie radzić; mogło to wynikać z chęci uniknięcia konieczności zmierzenia się tymi problemami przez pełnosprawną część społeczeństwa. Z drugiej strony filmy z tego okresu w zdecydowanej większości podtrzymują wizję niepełnosprawności jako dramatu jednostki, której należy żałować, oraz jej rodziny, od której jest uzależniona i na której spoczywa obowiązek opieki. Osoby te nie są przedstawiane jako pełnoprawni członkowie społeczeństwa, wręcz przeciwnie – jako osoby z własnej woli bądź w sposób wymuszony izolowane. W skrajnych przypadkach, tak jak w filmie *Człowiek słon*, przedstawiono osobę z niepełnosprawnością jako jednostki dehumanizowanej³. Na przykładzie tego filmu widzimy, że zgodnie z teorią dehumanizacji osoby z różnego rodzaju upośledzeniem podlegały „metaforze organizmu”, według której były uznawane za pasożyty infekujące ciało społeczne. Ponadto przypisywano im rzekomo wysoki wskaźnik prokreacji, niezdolność do życia opartego na żywej kulturze, niewrażliwość na ból, skłonność do niemoralnych

³ Dehumanizacja zgodnie z definicją zaproponowaną przez Nicka Haslama mówiącą o tym, że osoba jest odczłowieczona wtedy, kiedy jest pośrednio lub bezpośrednio postrzegana jako pozbawiona cech, które są uważane za typowo ludzkie. Istnieje dualny model dehumanizacji. W „zwierzęcej” formie dehumanizacji ludziom odmawia się cech uważanych za odróżniające ich od zwierząt (Haslam, 2006).

i przestępczych zachowań oraz instynktowne, a nie racjonalne zachowania (O'Brien, za: Haslam, 2006). Z obrazu tego należy wysnuć wnioski, że aby uniknąć odczłowieczających postaw wobec osób niepełnosprawnościami, należy przypisywać im myślenie, uznawać je za odrębne jednostki o unikalnych cechach, osoby angażujące się we wzajemne relacje, a także uznać ich miejsce w społeczeństwie (Bogdan i Taylor, za: Haslam, 2006). Jednak jeśli chodzi o filmy, w omawianym okresie takie podejście możemy zobaczyć tylko w Motyle są wolne (*Butterflies Are Free*), co odzwierciedla większość ówczesnych relacji społeczeństwa z osobami z niepełnosprawnościami.

Okres II – oscarowe filmy o niepełnosprawności

Ramy czasowe drugiego analizowanego okresu otwiera 1988 rok i nagroda Oscara dla Dustina Hoffmana za film *Rain Man*, a trwa on aż do połowy 2010 roku. Okres ten przyniósł wysyp filmów z głównymi postaciami będącymi osobami z niepełnosprawnościami, ale także z licznymi motywami dotyczącymi niepełnosprawności. Ówcześni twórcy zauważyli, że pisanie lub granie postaci z niepełnosprawnościami przekładało się na uznanie ze strony publiczności i krytyków. Znalazło to odzwierciedlenie w liczbie otrzymanych Oscarów za tego typu kreacje aktorskie. „Washington Post” w artykule z 2015 roku wyliczył, że jedna trzecia Oscarów dla najlepszego aktora od 1988 roku przypadła właśnie aktorom grającym postacie z niepełnosprawnościami lub należące do innych grup defaworyzowanych (Moyer, 2015).

Pierwszy film, na który należy zwrócić uwagę, to *Rain Man* z 1988 roku. Opowiada historię dwóch braci z różnicami emocjonalnymi i poznawczymi, gdyż jeden z nich jest ze spektrum autyzmu. To niezwykle ważny film, gdyż jako pierwszy przedstawia społeczeństwu problematykę autyzmu dzięki zaangażowaniu do ról niezwykle wówczas popularnych i znakomitych aktorów. „*Rain Man* był najlepszą rzeczą, jaka kiedykolwiek przytrafiła się autyzmowi; żadna gigantyczna edukacja publiczna ani wysiłek PR nie byłby w stanie wytworzyć sensacyjnej świadomości, jaką *Rain Man* wniósł do krajowej i międzynarodowej przestrzeni publicznej” – mówił psychiatra, ekspert autyzmu i zespołu sawanta, dr Darold Treffert. „Efektem *Rain Mana*” (McCarthy, 2018 [tłum. własne]), jak wielu specjalistów określało następstwa filmu, był istotny wzrost finansowania badań nad spektrum autyzmu (ASD), w rezultacie dokonano zmian w kryteriach diagnostycznych i wprowadzono wczesne badania przesiewowe niemowląt. Należy zwrócić uwagę, że choć *Rain Man* odegrał znaczącą rolę w budowaniu

świadomości ludzi o tym zaburzeniu, to jednak przedstawia tylko wycinek reprezentacji osób ze spektrum autyzmu: „Tylko jedna na 10 osób z autyzmem to sawanci, a osoby z takimi umiejętnościami jak bohater filmu są niezwykle rzadkie” (McCarthy, 2018 [tłum. własne]). Skutkiem ubocznym tego filmu stał się stereotyp, że wszystkie osoby z niepełnosprawnościami ze spektrum autyzmu to geniusze, co oczywiście jest nieprawdą i może być krzywdzące dla większości osób z tego typu niepełnosprawnością. W filmie możemy również dostrzec podejście i nastawienie do osób z niepełnosprawnościami ze strony części Kościoła, który przez wieki powielał i utrwał w świadomości społecznej błędne wyobrażenie o źródłach pochodzenia niepełnosprawności. Główny bohater słyszy od księdza, który próbuje uczyć go sprawiedliwości, że „nigdy nie wyjdzie z piekła”.

Film *Zapach kobiety* (*Scent of a Woman*) z 1992 roku opowiada historię młodego studenta, który w celu dorobienia do stypendium zajmuje się opieką nad niewidomym weteranem wojennym. Pułkownik jest z jednej strony przedstawiony jako zgorzkniały, zły i sarkastyczny człowiek, który siedzi sam w pokoju, pijąc i pielęgnując litość nad sobą oraz skutecznie wzbudzając poczucie winy u osób mu towarzyszących. Z drugiej jednak – to osoba obdarzona ponadprzeciętnym słuchem i wspaniałym zmysłem węchu, co wykorzystuje, by zaimponować otoczeniu, a ponadto o niezłomnym, wojskowym kręgosłupie moralnym, czego daje wyraz, pomagając młodemu mężczyźnie w podjęciu trudnej decyzji o doniesieniu na kolegów, a także broniąc go przed władzami jego uczelni. Jest to podtrzymanie stereotypu, że upośledzenie daje osobom z niepełnosprawnościami szansę na przejawianie cnót, z których nie zdawały sobie sprawy, a resztę uczy cierpliwości i odwagi.

Koncepcja waloryzacji roli społecznej, która została wspomniana na początku artykułu, w zamyśle jej twórców skierowana była do wszystkich osób w jakiś sposób niepełnosprawnych społecznie lub dewaluowanych inaczej. Z tego względu warto przytoczyć dwa filmy z analizowanego tu okresu, których głównymi bohaterami były osoby chore na AIDS – *Philadelphia* z 1993 roku i *Witaj w klubie* (*Dallas Buyers Club*) z 2013 roku. W obu filmach zobrazowano trudne doświadczenia osób, które zachorowały na AIDS. Przedstawiono w nich nie tylko samą chorobę, wyniszczającą i śmiertelną, lecz także klimat wokół niej, który zamienia tę chorobę w piętno i osadza bohaterów w rzeczywistości zredukowanej⁴. Widzimy nastawienie społeczne do osób dotkniętych tym

⁴ Rzeczywistość zredukowana według Doroty Prysak odnosi się do określonych sytuacji społecznych, szczególnie do tych, w których z jakichś przyczyn ktoś lub coś świadomie lub

problemem, przepełnione pogardą, lękiem przed nieznanym i wynikającą z tego dyskryminację tych osób. Podobnie jak osoby z niepełnosprawnościami intelektualnymi przez wieki były naznaczone społecznie jako dzieło złych mocy, tak tutaj osoby chore są demonizowane i uznawane za winne swojego stanu, jako sprawcy nieodpowiedzialnych zachowań. Widzimy jednak, że odpowiednia pomoc, choć tej brakowało w pierwszych okresach walki z wirusem HIV, a także umożliwienie chorym pełnienia wartościowych ról społecznych zapewniają godne i satysfakcjonujące życie.

Film *Forrest Gump* z 1994 roku opowiada historię mężczyzny z upośledzeniem funkcji poznawczych. Z punktu widzenia budowania obrazu osób z niepełnosprawnościami nie jest zbyt realistyczny. Nie przedstawia życia podobnego do tego, jakie wiedzie większość prawdziwych ludzi takich jak Forrest. Należy jednak pamiętać, że mimo przedstawienia supernaturalnych zdolności do odnoszenia sukcesów i nieskazitelnej moralności widz dowiaduje się o pewnych aspektach funkcjonowania osób z taką niepełnosprawnością. W filmie przedstawiono również osobę poruszającą się na wózku inwalidzkim. Porucznik Dan jest weteranem wojennym i podobnie jak pułkownik w filmie *Zapach kobiety* czuje się rozgoryczony i sfrustrowany. Jest to efekt powstania w świecie narracji niepełnosprawnych podgatunku, który przedstawia weteranów z niepełnosprawnościami jako zgorzkniałych i zrezygnowanych mężczyzn. Jednak ten wycinek obrazowania nie ma na celu demonizowania osób z niepełnosprawnościami *per se*, a raczej pokazanie okrucieństwa samej wojny i tego, jak bezduszna stała się ludzkość dla weteranów.

Kolejnym filmem godnym uwagi jest poruszający problematykę autyzmu *Blask (Shine)* z 1996 roku. To inspirująca opowieść o życiu wybitnie zdolnego muzyka pianisty Davida Helfgotta, którego stan psychiczny mieści się w spektrum autyzmu połączonego ze stanami schizofrenii. Po raz kolejny widzimy bohatera, który mimo swojego upośledzenia wykazuje ponadprzeciętne zdolności, w tym przypadku muzyczne. Jest to ciekawy obraz mówiący o tym, że osoby z niepełnosprawnościami ze spektrum autyzmu mogą mieć więcej niż jeden stan zaburzeń neurologicznych i w dalszym ciągu przy odpowiednich warunkach odnosić życiowe sukcesy. Sam autyzm został przedstawiony w sposób stereotypowy i wybiórczy – jako niezrozumiałe dla otoczenia zachowanie,

nieświadomie doświadcza za ciasnej, ograniczonej, a więc zredukowanej roli, lub zmniejsza ją. Coś, co paraliżuje, zniekształca u danej osoby uczucia, relacje, zdolności, możliwości, redukuje jej przestrzeń. Ogranicza, a czasami wręcz uniemożliwia rozwój zgodny z oczekiwaniami jednostki lub/i społeczeństwa (Prysak, 2015).

typu: częste powtarzanie tych samych zwrotów, trudności wyrażania własnych uczuć, a także zrytualizowane zachowania.

Problematyka OCD, czyli zaburzeń obsesyjno-kompulsyjnych, została przedstawiona w filmie *Lepiej być nie może* (*As Good as Is Gets*) z 1997 roku. Co prawda OCD nie jest traktowane jako niepełnosprawność, ale zachowania wynikające z tych zaburzeń są nieakceptowane społecznie, przez co ten film również zostanie omówiony w kategoriach niepełnosprawności społecznej. Główny bohater ze zdiagnozowanym OCD, którego gra Jack Nicholson, w pierwszej części filmu jest przedstawiony jako zupełnie aspołeczny człowiek. Nie stroni od obelg wobec swojego homoseksualnego sąsiada, a nawet wrzuca jego psa do zsypu na śmieci. Gromadzi intensywnie kostki mydła glicerynowego w apteczce, zabiera swoje plastikowe sztućce do restauracji, a także starannie wybiera kostki chodnika, na które stawia kolejne kroki. Dopuszcza się nawet przykrych komentarzy wobec chorego na astmę syna kelnerki, za co zostaje wyrzucony z restauracji. Jest to jednak w pewnym sensie inspirująca opowieść, gdyż bohater doznaje przemiany, gdy poznaje bliżej te osoby ze swojego otoczenia i nawiązuje z nimi relację emocjonalną – dzięki temu staje się lepszym człowiekiem, a jego objawy OCD stają się mniej uciążliwe. To pozytywna historia o pokonywaniu trudności i sile, jaką mają relacje międzyludzkie w radzeniu sobie z problemami niepełnosprawności czy innymi zaburzeniami. Afirmatywne przesłanie filmu jest jednak skierowane do pełnosprawnych widzów, przez co obraz tej niepełnosprawności nie jest do końca pełny.

W 2004 roku powstał film oparty na biografii wspaniałego muzyka Raya Charlesa Robinsona. W walce z trudnościami wynikającymi z jego niepełnosprawności – a był osobą niewidomą – od najmłodszych lat wspierała go matka: „obiecuj mi, Ray, że nie pozwolisz nigdy nikomu, by uczynił cię kaleką”, która wysłała go również do szkoły dla dzieci niewidomych. To wsparcie było bezcenne i przyniosło efekty w postaci rozwoju talentu muzycznego. Niestety utrata wzroku nie była jedyną przyczyną problemów społecznych, z którymi zmagał się muzyk. Sukces, który odniósł, i styl życia, jaki prowadził, a także wyrzuty sumienia po śmierci brata doprowadziły go do narkomanii. To wszystko działo się ponadto w czasach, gdy dyskryminacja czarnoskórej części społeczeństwa była nagminna, co stało się dodatkowym dla niego ciężarem. Jest to wartościowy obraz niepełnosprawności wynikającej zarówno z fizycznego upośledzenia, jak i innych społecznych uwarunkowań. Po raz kolejny widzimy, że stworzenie osobie z niepełnosprawnością odpowiednich warunków i wsparcia umożliwia jej przezwyciężenie trudności, a nawet odniesienie

sukcesu. Filmem, który zamyka analizowany temat filmów opowiadających o niepełnosprawności, a nagrodzonych Oscarem, co więcej – będącym pewnego rodzaju ich podsumowaniem jest *Teoria wszystkiego* (*Theory of Everything*) z 2014 roku. Przedstawia on życie wybitnego fizyka teoretycznego Stephena Hawkinga oraz to, jak niepełnosprawność przejmowała kontrolę nad jego ciałem. U naukowca zdiagnozowano stwardnienie zanikowe boczne (ASL), gdy był studentem. To bardzo rzadka choroba, a jeszcze rzadsza jest jej odmiana, na którą cierpiał bohater filmu, gdyż w zdecydowanej większości osoby po otrzymaniu takiej diagnozy nie dożywają więcej niż dziesięciu lat, a jemu udało się przeżyć długie lata. Widzimy, jak ta choroba neurodegeneracyjna całkowicie uzależnia Stephena Hawkinga od wózka inwalidzkiego; spożywa on posiłki dzięki pomocy bliskich i porozumiewa się wyłącznie za pomocą systemu komputerowego. Obraz tej niepełnosprawności i proces jej ewolucji zostały przedstawione bardzo realistycznie dzięki współpracy aktora Eddiego Redmayne ze Stephenem Hawkingiem przy budowaniu wiarygodności postaci. W rezultacie film ma wielką wartość edukacyjną dla pełnosprawnych odbiorców, którzy mogą się dowiedzieć, jak wiele trudności sprawiają osobom z tego typu niepełnosprawnościami najprostsze codzienne czynności, takie jak przyjmowanie posiłków czy komunikowanie się, o których nigdy by nie pomyśleli, że mogą sprawiać problemy. Film ten, tak jak inne powstałe w omawianym okresie, jest dla osób pełnosprawnych inspiracją – że w swoim życiu nie mają tak wielkich problemów, z którymi nie mogliby sobie poradzić. W filmie jest jednak scena, która sprawia, że dla osób z niepełnosprawnościami stał się on kolejnym rozczarowaniem pod względem próby reprezentowania tej mniejszości na wielkim ekranie. To scena, w której aktor grający Stephena Hawkinga widzi długopis leżący obok kobiety siedzącej na jednym z pierwszych miejsc na widowni. Nagle zatrzymuje się czas, aktor wstaje z wózka, prostuje się, podchodzi, podnosi długopis i podaje go kobiecie, po czym wraca na wózek i znów jest sparaliżowany, a akcja toczy się dalej. Dla osób z niepełnosprawnościami w prawdziwym życiu czas się nie zatrzymuje, nie mogą liczyć, by choć na chwilę uwolnić się od swojej niepełnosprawności i stać się w pełni sprawną osobą.

Omówione powyżej filmy ze względu na prestiż nagród, jakie otrzymały, i związany z tym zasięg ich odbiorców w znaczący sposób rezonują na świadomość społeczeństwa. Uświadamiają o problemach związanych z różnego typu niepełnosprawnościami. Warto zwrócić uwagę, że jest to ogromny krok do przodu w przybliżaniu tych problemów szerokiej publiczności. Dzięki temu osoby z niepełnosprawnościami stały się widoczne i bliższe reszcie społeczeństwa,

co wpływa na sposób ich postrzegania, oddziałuje na zmniejszenie uprzedzeń i wynikającej z nich dyskryminacji. „Niepełnosprawności” zostało nadane znaczenie w relacji między osobami z niepełnosprawnościami a ich otoczeniem, zgodnie z konstruktywistycznym podejściem Martina Södera (za: Bełza, Gajdzica i Prysak, 2017, s. 20). Filmy te odegrały również rolę w kształtowaniu się osobowości (jaźni) osób z niepełnosprawnościami w wyniku pozytywnego zwierciadła społecznego (Ch.H. Cooley, za: Bełza, Gajdzica i Prysak, 2017, s. 21). Przedstawiają te osoby jako pełnowartościowych ludzi, którzy mogą wieść satysfakcjonujące życie, jeśli stworzy im się odpowiednie warunki, co jest odzwierciedleniem założeń koncepcji waloryzacji roli społecznej (*social role valorization*), zakładającej uniwersalizm dla wszystkich grup dewaluowanych społecznie. Opiera się ona na trzech fundamentach: dewiacji (zastąpienie dewiacji w ujęciu socjologicznym dewaluacją społeczną), modelu rozwojowym i integracji społecznej. Realizację założeń tej koncepcji w omawianym okresie widzimy na przykładzie różnorodnych niepełnosprawności. Wszystkim opisywanym osobom z niepełnosprawnościami stworzono odpowiednie warunki, by mimo upośledzenia mogły pełnić wartościowe role społeczne, które z jednej strony poprawiały ich kompetencje, a z drugiej kompensowały ich niepełnosprawność i dysfunkcje. Istotnym aspektem powyżej omawianych filmów, będącym również jednym z filarów koncepcji waloryzacji roli społecznej, jest budowanie dobrego wizerunku osób z niepełnosprawnościami, co osiągnięto dzięki przedstawieniu każdego z bohaterów jako jednostki wybitnej w dziedzinie, którą się zajmuje. Należy również dodać, że inne założenia tej koncepcji, które znalazły odniesienie w filmach z analizowanego okresu, to organizowanie aktywności osobom z niepełnosprawnościami, a także używanie odpowiedniego języka i etykiet, czyli unikanie powielania obraźliwych i dehumanizujących określeń. W omawianych filmach można również zobaczyć, jakie relacje zwrotne od pełnosprawnych członków społeczeństwa otrzymują osoby z niepełnosprawnościami. Na swojej drodze życiowej⁵ spotykają racjonalnych partnerów, litościwych „opiekunów”, obojętnych obserwatorów, a także niejednokrotnie nieprzyjaznych dyskryminatorów (Bełza, Gajdzica i Prysak, 2017, s. 14).

⁵ „Droga” w ujęciu metaforycznym, czyli proces wieloaspektowego rozwoju, warunkowany zespołem czynników wewnętrznych (zdolności, predyspozycje, rodzaje i złożoności ograniczeń) oraz zewnętrznych (system prawny, system edukacji, system wsparcia społecznego, zawodowego, a przede wszystkim oczekiwania i nastawienie innych ludzi) (Bełza, Gajdzica i Prysak, 2017, s. 14).

Należy jednak zwrócić uwagę na to, że opisywane filmy były realizowane przez osoby pełnosprawne i ukierunkowane, by inspirować pełnosprawnych odbiorców. W wyniku tego doszło do uprzedmiotowienia osób z niepełnosprawnościami. John Belluso twierdził, że ta znaczna liczba Oscarów dla aktorów grających postaci z niepełnosprawnościami wynika z faktu, że widzowie po obejrzeniu takiego filmu widzą, że aktor grający daną postać jest już w pełni sprawny, a to wszystko było tylko złudzeniem, następuje więc zbiorowe „uff”. Według niego strach społeczeństwa i wstręt do niepełnosprawności można w magiczny sposób pokonać. Tak właśnie było w *Teorii wszystkiego*, którego akcja w pewnym momencie aż się zatrzymała, by nastąpiło to zbiorowe „uff” i widzowie mogli z siebie zrzucić poczucie winy. Kolejny zarzut, jaki się nasuwa, wiąże się z obrazem osoby z niepełnosprawnością wyłaniającym się ze znaczącej większości tych filmów – to biali mężczyźni z niepełnosprawnością, co ogranicza reprezentację różnorodności osób z niepełnosprawnościami.

Okres III – nic o nas bez nas. Nowoczesny sposób tworzenia filmów o niepełnosprawności

Jak wcześniej wskazano, drugi okres filmów o niepełnosprawności cechował się bardzo dużą liczbą tytułów. Obcość niepełnosprawności niewątpliwie przyciągała publiczność i krytyków. Zarazem pogłębiała świadomość społeczną i stała się zaczątkiem budowania widoczności osób z niepełnosprawnościami. W wyniku tego osoby z niepełnosprawnościami przestały być izolowane i traktowane jak temat tabu, a stały się częścią swoich społeczności lokalnych. Postanowiły również zabierać głos na równi ze wszystkimi, szczególnie w sprawach, które dotyczą ich samych. Zbiegło się to z rozwojem naukowej koncepcji o niepełnosprawności „self-adwokatury”. Dlatego ostatni z trzech zaproponowanych w niniejszym artykule okresów filmów dotyczących osób z niepełnosprawnościami zostanie omówiony na podstawie przekazów osób z niepełnosprawnościami i filmu *Sokół z masłem orzechowym* (*The Peanut Butter Falcon*) z 2019 roku, w którym główną rolę odgrywa osoba z syndromem Downa i który uznawany jest za przełomowy w tworzeniu filmów zawierających motyw niepełnosprawności. Należy zauważyć, że powstała już widoczna liczba organizacji (i w dalszym ciągu powstają nowe) zrzeszających osoby z niepełnosprawnościami, dbających o realizację interesów tych osób zgodnie z hasłem: „nic o nas bez nas”. Dążenie do zmian widać również w kulturze filmowej. Należy bez wątpienia docenić mijający okres filmów

o niepełnosprawności, jednak aktywiści słusznie uwypuklają przedmiotowe i stereotypowe traktowanie w nich tej kwestii. Najważniejsze stereotypy, które chcą oni przełamać, to: wściekły, zgorzkniały użytkownik wózka inwalidzkiego, który nie może przezwyciężyć braku utraconych zdolności i uderza w osoby pełnosprawne próbujące mu pomóc; mistyczny niewidomy, który widzi więcej niż osoby widzące; dziecinny i cnotliwy intelektualnie upośledzony charakter, niewinny i obdarzający dobrem wszystkich wokół siebie. Ponadto aktywiści dążą do obalenia przekonania, że wszystkie osoby z niepełnosprawnościami to osoby samolubne, żądające pomocy bez uwzględnienia potrzeb innych ludzi albo zaprzeczające sobie i nalegające, by ich otoczenie żyło własnym życiem. Najważniejszym jednak aspektem, w którym chcą dokonać zmiany, jest obsada postaci z niepełnosprawnościami przez aktorów pełnosprawnych. Dzisiaj stowarzyszenia i aktywiści z niepełnosprawnościami dążą do tego, by zwiększyć liczbę aktorów z niepełnosprawnościami, którzy w naturalny sposób będą przedstawiać swoją wrażliwość i własne doświadczenia, a także będą mogli pokazać, jak różnorodna to grupa. Dominick Evans, który jest filmowcem z niepełnosprawnością, streamerem i aktywistą specjalizującym się w przedstawianiu niepełnosprawności w mediach, zauważa: „Powinno być stworzonych wiele postaci z niepełnosprawnościami, które różnią się rasami, przynależnością etniczną, płcią, tożsamością płciową i z różnymi orientacjami seksualnymi” (Evans, za: Pulrang, 2020 [tłum. własne]). Twierdzi również, że: „Ważna jest autentyczność fabuły i charakterystyka niepełnosprawności. Najlepszym rozwiązaniem jest przedstawienie postaci z niepełnosprawnościami i sytuacji związanych z niepełnosprawnością w sposób jak najbardziej realistyczny, zamiast skupiać się wyłącznie na mówieniu o niepełnosprawności właściwych rzeczy i pokazywaniu kunsztu aktorskiego pełnosprawnych aktorów” (Evans, za: Pulrang, 2020 [tłum. własne]). Należy dążyć do tego, aby filmy przestały być „o niepełnosprawności”, ale żeby sama „niepełnosprawność” stała się dodatkiem filmu, kolejnym aspektem życia postaci. Osoby z niepełnosprawnościami przyznają istnienie niepełnosprawności i chcą ją widzieć na ekranie, ale nie chcą, by była traktowana w sposób przedmiotowy. Evans dodaje, że: „dokładne przedstawienie osób z niepełnosprawnościami to jedyny sposób, w jaki zobaczymy poprawę traktowania osób z niepełnosprawnościami. W naszym życiu nie wszystko jest pozytywne i słoneczne. Musimy widzieć dobre i złe strony, ponieważ ludzie mają ten nierealistyczny pogląd na to, jak wygląda niepełnosprawność” (Evans, za: Pulrang, 2020 [tłum. własne]). Aktywiści zwracają jednak uwagę, że jest obszar, który powinien być traktowany ze

szczególną ostrożnością w przedstawianiu go, a mianowicie samobójstwa osób z niepełnosprawnościami. Tego tematu nie należy nadużywać, gdyż może to przynieść bardzo negatywne skutki wśród młodych osób z niepełnosprawnościami zmagających się z dyskryminacją i niejednokrotnie prześladowaniem wśród rówieśników, które często zadają sobie pytanie: Czy światu nie byłoby lepiej bez nich?

Jak wspomniano, filmem, który w znaczący sposób odpowiada na postulaty środowiska aktywistów z niepełnosprawnościami, jest *Sokół z masłem orzechowym*. To nie kolejny film o niepełnosprawności, niepełnosprawność jest w nim bowiem tylko kolejnym aspektem życia głównego bohatera. Jest to opowieść o przygodach Zaka, który ma zespół Downa i wraz z poszukiwanym przestępcą Tylerem udaje się w podróż po okolicach i drogach wodnych Karoliny. Zaka gra 34-letni Zack Gottsagen, który w rzeczywistości urodził się z zespołem Downa, co jest odpowiedzią na postulaty reprezentatywności osób z niepełnosprawnościami na wielkim ekranie. Dzięki temu niepełnosprawność, będąca tylko kolejnym aspektem życia głównej postaci, została przedstawiona bardzo realistycznie, ponadto znakomicie ukazano wrażliwość głównego bohatera, co nie byłoby możliwe, gdyby tę postać grał pełnosprawny aktor. Osoby z niepełnosprawnościami w końcu mogą zobaczyć na ekranie kogoś takiego jak one, kto boryka się z takimi samymi trudnościami, smutkami i radościami. W pewnym sensie widzą siebie, co jest niezwykle ważne dla budowania ich świadomości, pewności siebie oraz tego, że są pełnowartościowymi członkami społeczeństwa na równych prawach z osobami pełnosprawnymi.

W trzecim okresie widzimy – na przykładzie filmu *Sokół z masłem orzechowym* i wypowiedzi osób z niepełnosprawnościami z branży filmowej – szansę na praktyczne wykorzystanie postulatów koncepcji self-adwokatury w przemyśle filmowym, dającej realne efekty i wpływającej na poprawę jakości życia osób z niepełnosprawnościami. Koncepcja self-adwokatury zakłada bycie własnym adwokatem i samodzielne życie w największym możliwym stopniu. Jest ściśle związana z innymi koncepcjami dotyczącymi kreowania życia osób z niepełnosprawnościami, m.in. samodeterminacją (*self-determination*), samooceną (*self-esteem*), umocnieniem (*empowerment*) i konsumeryzmem. Istotnym aspektem jest umiejętność kreowania własnego życia, a nie bierne oczekiwanie na ingerencję z zewnątrz, a także świadomość własnych praw i otwartość mówienia o swoich potrzebach, co rewelacyjnie przedstawiono w omówionym wyżej filmie. Zgodnie z założeniem tej teorii osoby z niepełnosprawnościami zaczęły dbać o to, jak są przedstawiane na wielkim ekranie, a także o to, kto

je przedstawia. Widoczność osób z niepełnosprawnościami kreowana przez osoby z niepełnosprawnościami jest wspaniałym efektem, jaki przyniosło to narzędzie, stworzone dzięki badaniom naukowym nad poprawą życia osób z niepełnosprawnościami.

Podsumowanie

Jak widzimy, obraz osób z niepełnosprawnościami w kulturze filmowej ewoluował wraz z rozwojem w obszarze wiedzy o niepełnosprawności, a także wraz z rozwojem świadomości społecznej i otwartości społeczeństwa na osoby z niepełnosprawnościami. W artykule przedstawiono kierunek od dehumanizacji osób z niepełnosprawnościami, przez waloryzację roli społecznej, aż po obecne podejście, zapewniające tym osobom równoprawne członkostwo w społeczeństwie i realizację założeń self-adwokatury. Należy zwrócić uwagę, że przedstawiono różne typy niepełnosprawności. Dokonana analiza prowadzi do wniosku, że niepełnosprawność w znaczącej mierze była traktowana przedmiotowo i stereotypowo – w pierwszych dwóch okresach filmy były realizowane przez osoby pełnosprawne dla pełnosprawnych widzów i angażowały pełnosprawnych aktorów. Z jednej strony osoby z niepełnosprawnościami były traktowane jako inspiracje dla osób pełnosprawnych, a z drugiej jako niesamodzielne jednostki, którymi trzeba się opiekować. W ten sposób powielano ogólne wyobrażenia o cechach osób z niepełnosprawnościami, jak słabość fizyczna i psychiczna, izolacja społeczna, lękliwość, osamotnienie, smutek, skrytość, nerwowość, skłonność do narzekania oraz brak pewności siebie (Ostrowska, 1994, za: Bełza, 2016). Ponadto osoba z niepełnosprawnością w większości filmów utożsamiana była z białym mężczyzną z niepełnosprawnością. Sytuacja ulega zmianie w obecnych czasach, gdyż stowarzyszenia aktywistów z niepełnosprawnościami dokładają starań, by niepełnosprawność traktowano w sposób nowoczesny i przedstawiano jako jeden z aspektów życia danej jednostki. Bez wątpienia film jako jeden z elementów nowoczesnej kultury ma wielką moc sprawczą w kreowaniu wizerunku kultury. Dobrze, że środowiska osób z niepełnosprawnościami partycypują w powstawaniu nowych produkcji filmowych – czy to jako aktorzy, czy jako doradcy i recenzenci. Ich aktywność w tworzeniu prawdziwych wizerunków osób z niepełnosprawnościami przyczyni się do wzmocnienia poczucia wartości samych osób z niepełnosprawnościami, ale także do budowania społeczeństwa bardziej inkluzyjnego.

Bibliografia

- Aronson, E., Wilson, T.D. i Akert, R.M. (1997). *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, tłum. A. Bezwińska i in. Poznań: Zysk i S-ka.
- Bęłza, M. (2016). Ableizm a zjawisko infracyberhumanizacji „obcych”. *Terazniejszość. Człowiek. Edukacja*, 2(74), 77–87.
- Bęłza, M., Gajdzica, Z. i Prysak, D. (2017). *(Nie)łatwe drogi wchodzenia w dorosłość przez osoby z niepełnosprawnością*. Cieszyn: Wydawnictwo Arka.
- Borowska-Beszta, B. (2012). *Niepełnosprawność w kontekstach kulturowych i teoretycznych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Chrzanowska, I. (2015). *Pedagogika specjalna. Od tradycji do współczesności*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Cole, N.L. (2019). *How Sociologists Define Culture*, <https://www.thoughtco.com/culture-definition-4135409> [dostęp: 12.02.2021].
- Gajdzica, Z. (2011). *Sytuacje trudne w opinii nauczycieli klas integracyjnych*. Kraków–Katowice: Oficyna Wydawnicza „Impuls”–Uniwersytet Śląski.
- Goffman, E. (2005). *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, tłum. A. Dzierżyńska. Gdańsk: GWP.
- Goffman, E. (2007). *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, tłum. A. Dzierżyńska. Wyd. 2. Gdańsk: GWP.
- van Dijk, T.A. (2001). Badania nad dyskursem. W: T.A. van Dijk (red.), *Dyskurs jako struktura i proces* (s. 9–44). Warszawa: PWN.
- Haslam, N. (2006). Dehumanization: An Integrative Review. *Personality and Social Psychology Review*, 10, 3, 252–264.
- Herskovits, M. (1948). *Man and His Works: The Science of Cultural Anthropology*. New York: Alfred A. Knopf.
- Krause, A. (2009). Upośledzenie umysłowe, niepełnosprawność umysłowa czy niepełnosprawność intelektualna? Kontynuacja przerwanej dyskusji. W: M. Bielska-Łach (red.), *Pedagogika specjalna. Różne poszukiwania – wspólna misja. Pamięci Profesora Jana Pańczyka* (s. 63–70). Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Leyens, J.P., Paladino, P.M., Rodriguez, R.T., Vaes, J., Demoulin, S., Rodriguez, A.P. i Gaunt, R. (2000). The Emotional Side of Prejudice: The Attribution of Secondary Emotions to Ingroups and Outgroups. *Personality and Social Psychology Review*, 4(2), 186–197.
- McCarthy, J. (2018). *Rain Man at 30: Damaging stereotype or ‘the best thing that happened to autism’?*, <https://www.theguardian.com/film/2018/dec/13/rain-man-at-30-autism-hoffman-cruise-levinson> [dostęp: 12.02.2021].
- Momene, R. (2015). *Negative stereotypes and attitudes linked to disability*, <https://atlascorp.org/negative-stereotypes-and-attitudes-linked-to-disability/> [dostęp: 12.02.2021].

- Moyer, J. Wm. (2015). *Welcome, Eddie Redmayne: Since 'Rain Man', majority of Best Actor Oscar winners played sick or disabled*, <https://www.washingtonpost.com/news/morning-mix/wp/2015/02/23/since-rain-man-majority-of-best-actor-winners-played-sick-or-disabled/> [dostęp: 12.02.2021].
- Ostrowska, A. (1994). *Niepełnosprawni w społeczeństwie*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Prysak, D. (2015). Zredukowana dorosłość osób głębiej niepełnosprawnych intelektualnie. *Wychowanie na co Dzień*, 4(253), 26–32.
- Pulrang, A. (2020). *Disability Movies Aren't What They Used To Be. That's Good!*, <https://www.forbes.com/sites/andrewpulrang/2020/02/13/disability-movies-arent-what-they-used-to-be-thats-good/?sh=4863ab225efa> [dostęp: 12.02.2021].
- Rzeźnicka-Krupa, J. (2019). *Společne ontologie niepełnosprawności. Ciało, tożsamość, performatywność*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Söder, M. (1989). Disability as a Social Construct: The Labelling approach Revisited. *European Journal of Special Needs Education*, 4(2), 117–129.
- Wojakowski, T. (2020). Wizerunek osób z niepełnosprawnościami: stan postulowany a rzeczywisty obraz w mediach odtworzony na przykładzie tygodników opiniotwórczych. *Zoon Politicon*, 11, 42–81.